

התנועה השבתאית בתימן

בת-ציון עראקי קלורמן

קורות התנועה השבתאית בתימן כבר נדונו במחקרים של מ' קהתי¹ וג' שלום.² מאמר זה³ יבחן מחדש את המאפיינים, המייחדים את התנועה השבתאית בתימן, ויתבסס בעיקר על המקורות הבאים, מהם שהיו ידועים לקהתי ולשלום ומהם חדשים: (א) כרוניקה של ר' סעדיה הלוי, עד-ראייה למאורעות השבתאיים בתימן;⁴ (ב) כרוניקה של ר' יחיא בן יוסף צאלח (מהרי"ץ) (נפטר 1804), אב"ד קהילת צנעא;⁵ (ג) כרוניקה של חיים חבשוש (1833-1899);⁶ (ד) תיאור קצר של התנועה השבתאית במאמרו של אברהם אלנדאף, משנת 1920;⁷ (ה) מאורעות התנועה השבתאית, על-פי ר' עמרם קרח (נפטר 1953), הרב הראשי האחרון לקהילת תימן;⁸ (ו) האפוקאליפסה השבתאית 'גיא חזיון', שנכתבה בשנת תכ"ו.⁹

- 1 מ' קהתי, 'התנועה השבתאית בתימן', ציון, 5-6, ירושלים (תרצ"ג), עמ' עח-פח. במאמרו פירסם קהתי לראשונה קטע מהכרוניקה של חיים חבשוש, הנוגע במאורעות התנועה השבתאית, והקדים לה מבוא. הכרוניקה התפרסמה מאוחר יותר בשלמותה, על-פי ארבעה כתבי-יד, בידי 'קאפח: 'קורות ישראל בתימן לרבי חיים חבשוש', ספונות, ב, ירושלים תשי"ח, עמ' רמו-רפו.
- 2 ג' שלום, שכתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, חלאביב תשי"ז, עמ' 546-553; וכן בספרו האנגלי: *Sabbatai Sevi The Mystical Messiah*, Princeton 1975, pp. 651-657. שלום מסתמך בעיקר על אפוקאליפסה שהוא פירסם. ראה: 'גיא חזיון', קבץ על יד של חברת מקיצי נרדמים, סדרה חדשה, ספר ד, תש"ו, עמ' קה-קמא; וכן: על קהתי (לעיל, הערה 1).
- 3 מאמר זה מבוסס על פרק מעבודת דוקטור, שכחתי בהנחיית פרופ' עמוס פונקנשטיין. ראה: B. Klorman-Eraqi, 'Messianism in the Jewish Community of Yemen in the Nineteenth Century', Ph. D. Thesis, University of California, Los-Angeles 1981 [להלן: עראקי-קלורמן].
- 4 פורסמה בידי י' טובי: 'הכרוניקה על גזירת העטרות — מאורעות השבתאות בתימן תכ"ז (1667) לר' סעדיה הלוי' בתוך: י' טובי (עורך), תולדות יהודי תימן מכתביהם, ירושלים תש"מ, עמ' 51-52.
- 5 פורסמה בידי דוד סלימאן ששון, בשם 'מגילת תימן', הצופה לחכמת ישראל, שנה 7, חוברת 1 (התרפ"ג), עמ' 1-14.
- 6 ראה לעיל, הערה 1.
- 7 אברהם ב"ר חיים אלנדאף, 'לתולדות המשורר התימני בירב יוסף שבזי ושירתו העברית', מזרח ומערב, א, ירושלים (תר"ף), עמ' 227-333. אמנם מקור זה משובש, וכל מטרתו לדחות את האפשרות שבתימן האמינו במשיחותו של שבתי צבי. טענתו העיקרית, שאותה סותרים מקורות אחרים, היא שההתרגשות המשיחית היתה בשנת תל"ט ולכן אינה קשורה בתנועה השבתאית. עם זאת אלנדאף מתבסס על מסורות תימניות ידועות וברור שהכיר את הכרוניקה של חבשוש, שגם היא קובעת בטעות את שנת תל"ט כזמן התנועה השבתאית בתימן, וראה להלן הערה 12.
- 8 עמרם קרח, סערת תימן, ירושלים 1954, עמ' ז-ח.
- 9 ראה לעיל, הערה 2.

כפי שנראה להלן, עוררה התנועה השבתאית התלהבות משיחית עצומה בקרב הקהילה היהודית בתימן. כידוע, גרשם שלום רואה בקבלה, ובמיוחד בקבלת האר"י, את הסיבה להצלחתה של התנועה השבתאית ולהתשפטותה ככל קהילות היהודים. לדבריו, הקבלה של צפת 'מכילה משהו יהודי כולל ביסודו, משהו מתמצית הנסיון ההיסטורי של בני הגולה, שחרג בהרבה מן המוגבל והמותנה שבמסיכות המקומיות השונות'.¹⁰ קבלת האר"י גרסה, כי החיים בגולה יש בהם שליחות: עם ישראל קיבל את התורה והמצוות כדי לברור את הטוב שבעולם מן הרע, וכתום התהליך הזה של התיקון בעולמות הרוחניים, יהיה לו ביטוי גם-כן בעולם החיצוני — תבוא הגאולה ויופיע המשיח.¹¹ לדברי שלום, התפשטה הקבלה, שאצרה בחובה מתיחות משיחית עזה, בכל תפוצות ישראל והכינה את הקרקע לתנועה המשיחית של שבתי צבי. להלן נכרך, האם הדברים של ג' שלום עשויים להסביר את הצלחת התנועה השבתאית בגולת תימן, או שמא עלינו לחפש הסבר אחר לכך.

מהלך המאורעות

נפנה תחילה לתיאור האירועים בדבר התפתחות התנועה השבתאית בתימן. הידיעות על התגלות המשיח הגיעו לתימן בשנת תכ"ו (1666), בשיאה של התנועה השבתאית, באמצעות איגרות שנשלחו ממצרים ומארץ-ישראל.¹² לפי מהרי"ץ, הגיעו האיגרות לידי אחד, חיים קטן, וממנו לנשיא קהילת צנעא, ר' סלימאן נקאש. איגרות נוספות הגיעו אחר-כך גם 'מעיר מס'כת'.¹³ יהודי תימן לא היו שותפים לאירועים בתנועה השבתאית, שקדמו להמרתו של שבתי צבי (בט"ז באלול תכ"ו). על ההמרה נודע להם באיחור, ועל-כן הם ציפו לגאולה בשנת תכ"ז.¹⁴ הכרוניקה של חבשוש, אף כי נכתבה מאוחר יותר, מצליחה להקנות את האווירה של ההתרגשות המשיחית בתימן: 'ויהיו מתלחשים כתות כתות, אנשים ונשים מתקבצים שמחים ועולצים והיו מתפללין אל ה'

10 ג' שלום (לעיל, הערה 2), עמ' 6.

11 ג' שלום, רעיון הגאולה בקבלה, ירושלים תש"ו, עמ' 23-29.

12 ראה: מהרי"ץ (לעיל, הערה 5), עמ' 11: 'ובימי זה המלך הנזכר [אלמתוכל אסמאעיל; וראה להלן, הערה 27] נראו מבשרים ליהודים בשנת אתתקע"ז [התכ"ו] ובתחילה באו כתבים ממצרים וגו'; גיא חזיון (לעיל, הערה 2), עמ' קה; חבשוש (ראה: קאפח, לעיל, הערה 1, עמ' רנב) קובע, ששמועות בדבר משיחיותו של שבתי צבי הגיעו בשנת התכ"ח, אך זאת טעות.

13 על ישוב יהודי במוסקאט שבמפרץ עומן, ראה: מרדכי אביר, 'קהילות חצי האי הערבי בימי התמורה שמסוף המאה ה"ח ועד אמצעה של המאה ה"ט', ספנות, י, ירושלים תשכ"ו, עמ' תרל"ו.

14 ראה: מהרי"ץ (לעיל, הערה 5), עמ' 11; גיא חזיון (לעיל, הערה 2), עמ' קה; וכן השווה שורות שנוספו לאחר שנת 1677 בסוף תכלאל, שנכתב בשנת ת"י (1650): 'היתה שנת הבשורה בשנת התכ"ז ליצירה ובעוונותינו הרבים נתאחזה ביאת משיחנו וגו' — ראה: כ"י 497^ו, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. לכ"י זה הפנה א' יערי, 'תנועות משיחיות בתימן', מחניים, פא (תשכ"ג), עמ' 48.

שימהר את הקץ ולא יאחר'.¹⁵ חבשוש מוסיף, שהאמונה בגאולה הקרובה היתה כה רבה, עד כי רבים שבתו מעבודתם, החלו למכור את רכושם ופיזרו את כספם בנדבות ובהלוואות, שהרי המשיח יעבירם עוד מעט את הירדן 'ומשם יצברו חמרים כסף זהב ואבן יקרה ככל העולה על רוחם'.¹⁶ גם מחבר 'גיא חזיון' כותב ברוח זו באומרו, שהמלך המשיח עומד לגלות לנגאלים את המטמונים, שהיו גנוזים בארץ-ישראל מימי קדם.¹⁷ בדומה למקומות אחרים, גם בתימן היתה התנועה השבתאית מלווה בגל של חזרה בתשובה. וכך מעיד ר' סעדיה הלוי:

אסרו הבשר ואמרו לא יאכלו ישראל אלא בשר צלי, ואסרו היין בלילי פסחים, וגזרו על הנשים שיגלחו שער ראשן, ועל האנשים שלא ישמשו מטותיהן, ושיאכלו כל מאכלם תפל בלי מלח אלא על עפר ואפר, ושלא ילבשו פשעיהם¹⁸ ולא יישנו בהם ושלא ילבשו בגדי צמר השתורות, ושילכו להתפלל והם מכסים פניהם.¹⁹

ומוסיף חבשוש: 'וישובו אל ה' בכל לבכם ובכל נפשם'.²⁰ אין אנו יודעים עד כמה נכללו באיגרות שהגיעו לתימן דברים מן האידיאולוגיה השבתאית, ועל-כן לא ברור אם תנועת החזרה בתשובה בגלות זו היתה מענה לקריאתו של נתן העזתי לחזור בתשובה,²¹ או היתה התעוררות של מנהגי פרישות, שהיו ידועים בתימן בעתות של מתח משיחי. אך אין ספק, שקריאה לחזרה בתשובה ליוותה כל תנועה משיחית בתימן.²²

- 15 קאפח (לעיל, הערה 1), עמ' רנב.
- 16 קאפח (לעיל, הערה 1), עמ' רנח. על יהודים המוכרים קרקעות בשנת תכ"ו ראה גם בשיר של ר' שלום שבזי, כ"י 3274, ספריית מכון בן-צבי, עמ' צא.
- 17 גיא חזיון (לעיל, הערה 2), עמ' קמא. יצוין, כי הציפיות להתעשרות היו בניגוד לאידיאולוגיה השבתאית בראשיה. במכתב הראשון של נתן העזתי, שבו הוא מכריז על משיחיותו של שבת צבי, הוא מבטל את ערכו של הכסף: 'כי בכוא הגאולה... אין כסף נחשב' — ראה: ר' תשבי, ספר ציצת נובל צבי לר' יעקב ששפורטש, ירושלים תשי"ד, עמ' 11. אולם מאוחר יותר, כנראה בהשפעת ציפיות ההמון, גם נתן מאמין בגילוי אוצרות בארץ-ישראל — ראה: ג' שלום, שכתו צבי (לעיל, הערה 2), עמ' 293; וכן הנ"ל, 'רשימות מאיטליה על התנועה השבתאית בשנת תכ"ו', ציון, י' (חש"ה), עמ' 66.
- 18 מעילים מעורר-כבשים. ראה ערך פשעה — ר' רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תל-אביב 1978.
- 19 ר' סעדיה הלוי (לעיל, הערה 4), עמ' 51.
- 20 קאפח (לעיל, הערה 1), עמ' רנח.
- 21 ג' שלום, שבת צבי (לעיל, הערה 2) עמ' 335-340; והשווה תיקוני תשובה של נתן העזתי בספרו של ר' תשבי, נתיבי אמונה וימנות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 30-51.
- 22 השווה תיאורו של ר' בנימין מטודלה את מנהגי הפרישות של אבלי ציון בתימן במאה ה-12: 'ואין אוכלין בשר ואין שותין יין והם לובשים בגדים שחורים והם יושבים כמערות או כבתים גנוזים ומתענים כל ימיהם חוץ מן השבת והימים טובים' וגו'. ראה: ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל, מהדורת אדלר, לונדון תרפ"ז, עמ' ע-עא. על תופעות מקבילות בתנועה המשיחית בתקופת הרמב"ם ובתנועות המשיחיות במאה ה-19 — ראה: עראקייקלורמן (לעיל, הערה 3), עמ' 25; 130-129, 143-145, 183-184.

מכל מקום, בערב פסח שנת תכ"ז,²³ הוא חג הגאולה הראשונה, שמאז ומתמיד היו קשורות בו תקוות לגאולה אחרונה,²⁴ היתה יהדות תימן מוכנה ומזומנה לבוא המשיח. וציפייה זו לא היתה פאסיבית בלבד. ר' סעדיה הלוי, שחי בימי המאורעות השבתאיים, מספר על מעשה שעשה נגיד קהילת צנעא, ר' סלימאן גמל, שכונה מאוחר יותר ר' סלימאן אלאקטאע,²⁵ שאולי אפשר לפרשו כדרישה מהמושל המוסלמי בצנעא לוותר על כסאו לטובת היהודים. ואלה דבריו:

ונעשה לו [לר' סלימאן גמל] דבר גדול, ועלה לפני המלך שבמדינת אוזל בח'ה' בפסח. ולא ידעו כל העולם מה דבר לפני המלך, אלא הגיד המלך שהיה אומר בחניני ה' ונסיני. ולא ידענו עד היום מה היה בלבו, אלא אמרו — ככה בבית הכנסת בכיה גדולה והיה אומ': אשריכם ישראל מה צפון לכם. ואח"כ עלה. ואחר מה שדבר לפני המלך חבשו אותו והכו אותו ואסרו אותו במקום תחת הארץ. ואח"כ הוציאו אותו לפני מלך שני שהיה נתן המס לידו, וחבש אותו במקום נחשים ועקרבים.²⁶

מדברי ר' עמרם קרח אפשר אולי להבין למה התכוון סעדיה הלוי באומרו על הנגיד ר' סלימאן גמל 'ועלה לפני המלך שבמדינת אוזל'. קרח עיין במקורות ערביים, שלא עלה בידי למוצאם, ולדבריו נאמר בכתבים אלה:

בימי המלך אלמתוכל עלי אלה אסמאעיל ן' אלאמאם אלקאסם ן' מחמד²⁷ הכריזו היהודים מרד ובשרו בכוא משיחם ונקבצו אנשים בראשות נגידם ולבשו בגדיהם החמודות ועלו למבצר צנעא, הנקרא אלקצר,²⁸ ותבעו מהחיילים ושריהם לצאת מן המבצר שכבר נשלמה מלכותם וכו'.²⁹

23 ראה: מהרי"ץ (לעיל, הערה 5), עמ' 11; קאפח (לעיל, הערה 1), עמ' רס.

24 ראה למשל דברי חז"ל במשנה ראש-השנה יא: 'תניא ר' אליעזר אומר... בניסן נגאלו בתשרי עתידין ליגאל ר' יהושע אומר... בניסן נגאלו בניסן עתידין ליגאל'.

25 לאחר מותו כונה סלימאן גמל (אלנדאף אומר: גמיל): אלאקטאע. ראה: 'קאפח (לעיל, הערה 1), עמ' רסא; אלנדאף (לעיל, הערה 7), עמ' 333; מהרי"ץ מכהנו בקביעות ר' שלמה אלקאטע (ראה לעיל, הערה 5), עמ' 11.

26 סעדיה הלוי (לעיל, הערה 4), עמ' 52.

27 אלמתוכל אסמאעיל, בנו של האמאם קאסם, שלט בתימן לאחר אחיו אלמאיד מחמד (1620-1644) והצליח לסיים את מלאכת גירוש העות'מאנים מתימן, שהחלו בה אביו ואחיו. לפי מהרי"ץ (לעיל, הערה 5), עמ' 10, עלה אלמתוכל אסמאעיל לשלטון בשנת אתתקמ"ו לשטרות (1635) ומלך עד שנת אתתקפ"ו לשטרות (1765) ואילו לדברי לייץ-פול, שלט אמאם אסמאעיל עד 1676, ראה: S. Lane-Poole, *Mohammedan Dynasties*, Paris 1925, p. 103. ההיסטוריון ואסעי קובע בטעות כי אסמאעיל נפטר בשנת 1668, ראה: *عبد الواسع بن يحيى الواسعي، تاريخ اليمن، القاهرة 1346 [1924] ص 53.*

28 אלקצר היה מקום-מושבם ומבצרם של השלטון גם בימי חידר פאשה, המושל התורכי האחרון. כרוניקה על מרד אלקאסם — ראה: 'רצהבי, 'מרד אלקאסם (פרשה בקורות יהודי תימן במאה הי"ז), ציון, כ (תשט"ו), עמ' 36.

29 קרח (לעיל, הערה 8), עמ' ח.

אפילו יש הפרזה כלשהי בתיאור זה, אין ספק שבעיני המוסלמים בתימן נראתה ההתעוררות המשיחית של היהודים כמרד ממש, ותגובתם החריפה של השלטונות לתנועה השבתאית אמנם הלמה תגובה למרידה במלכות.³⁰ אמאם אסמאעיל, שישב באותה עת באלסודה, צפונית מערבית מצנעא, זימן אליו את מנהיגי היהודים מצנעא ומהעיר חמדה וחקרם: 'מה זה אתם עושים? ולא יכלו לסתור הדברים, כיון שרבו עליהם העדים'.³¹ האמאם נקט מיד בצעדי עונשין, שכמה מהם פגעו בכל היהודים ואחרים פגעו במנהיגי הקהילה בלבד. הוא גזר להחרים את רכוש היהודים לטובת בית-המלוכה. לא ברור עד כמה הוצאה לפועל גזרה זו,³² אולם גזרתו הקולקטיבית השנייה, הידועה בשם 'גזרת העטרות', הציקה מאוד ליהודי תימן והשפילה אותם. אומר על כך ר' סעדיה הלוי, בן הזמן:

ואחר כך גזר על כל ישראל יסירו עטרותיהם מעל ראשיהם ולא ישימו עליהם עטרה לעולם. כיון ששמעו אומות העולם היו מתעוללים בישראל ומסירים [עטרותיה]ם. והיו ישראל כושים כיון שרואה [] את חבירו והיו משימים בגדיהם על ראשיהם מפני הכושה. והיו הגויים מוצאים אותם ואומרים להם: הסירו את בגדיכם מעל ראשיכם והלכו פרועי ראש.³³

על ההשפלה הכרוכה בגזירת העטרות מתחנן המשורר ר' שלום שבזי באחד משיריו: 'השב עטרתך אשר הפילו. שחתי בדלותי ואויבי עלזו'.³⁴ אחר-כך העניש האמאם את 'הגדולים שבישראל', הם הושמו במאסר ועונו. הפרנס של צנעא — אשר מהרי"ץ מכנה אותו: הנשיא — הוא ר' סלימאן אלנאקאש, נאסר והוגלה לאיי כמראן.³⁵ חמור יותר היה גורלו של נגיד הקהילה, ר' סלימאן גמל,

30 ייתכן שחשש אמיתי עמד מאחורי ההאשמה כמרד, שהרי התעוררות משיחית זו באה זמן לא-רוב לאחר שאמאם אסמאעיל השתתף במלחמות הממושכות של אביו ואחיו לסילוק העות'מאנים מתימן. על מלחמות אלו ראה: A.S. Tritton, *The Rise of the Imams of San'aa*, Madras, 1925, pp. 84-110. וכן: רצהבי (לעיל, הערה 28), עמ' 32-46. ואפשר שהשלטונות חששו מפני מגע של יהודים עם גורמים כלשהם מתחומי האימפריה העות'מאנית.

31 סעדיה הלוי (לעיל, הערה 4), עמ' 51.

32 סעדיה הלוי (שם) הוא המקור היחיד המציין בפירוש את הגזרה להחרמת כל רכוש היהודים. חבשוש אומר שהאמאם התיר לחייליו 'לבוז את כל רכושם'. ראה: קאפח (לעיל, הערה 1), עמ' רנב.

33 סעדיה הלוי (לעיל, הערה 4), עמ' 52; כ"כ ראה: מהרי"ץ (לעיל, הערה 5), עמ' 11; והשווה: קרח, המצטט ממקורות ערביים: 'זפי הדי'ה אלסנה רפעת עמאימהם ען אלרוס ותכ'לדת עלמאימהם פי אלחבוסי (ובשנה זו הוסרו עטרותיהם מהראשים ונשארו חכמייהם בבתי הכלא)' — קרח (לעיל, הערה 8), עמ' ח.

34 כ"י 3274, ספריית מכון בן-צבי, דף 73.

35 איי כמראן בים סוף, צפונית לחוף חודיידה, הלוי (לעיל, הערה 4), עמ' 52. חבשוש (במהדרות קאפח, לעיל, הערה 1, עמ' רנד-רנה) סבור שגלות כמראן היתה מנת-חלקם של כל ראשי-הקהילה, אך עדיפה עדותו של הלוי, בן-הזמן. מכל מקום, כעבור זמן לא-רוב שוחררו האסורים מכלאם. ראה הלוי, שם. ר' סלימאן אלנאקאש חזר לכהן כנשיא קהילת צנעא, וכעשר שנים מאוחר

שעליו אומר חבשוש, מפי האמאם: 'זה האיש מורד וממריד אחרים בממלכתו'. הוא הוצא להורג לאחר עינויים קשים.³⁶

האפוקליפסה 'גיא חזיון' מוסיפה לידיעותינו על מה שהיה ידוע בתימן על אישיותו של שבתי צבי ועל האידיאולוגיה השכתאית. בעיה מרכזית בחיבור קבלי זה, שבה דן כבר ג' שלום, היא בעיית שני המשיחים, בן יוסף ובן דוד. אין מחבר 'גיא חזיון' יכול להתעלם מן המסורת המדרשית, ובודאי לא ממאמר הגאולה של רב סעדיה גאון, שהיה נפוץ בתימן, הגורסים את הופעתו המוקדמת יותר של משיח בן יוסף. בכמה מקומות בחיבורו מוסר מחבר זה 'קטעי ביוגרפיה' של משיח בן דוד, השזורים בפרטים נכונים מתולדות שבתי צבי: המשיח נולד ברומי (קושטא) ונעשה שר צבא במחנה המלך כמו משה הגואל הראשון כאשר יראה משפט מעוקל על א' מבני עמו, יקום ויצילו או יהרוג או יכה'.³⁷ בעקבות הידיעות על סגפנותו של שבתי צבי ועל הריחות שנדפו מגופו נאמר: 'ולא יפנה אל נשים ולא יבוא עם שירים ונגונים ולא יחפוץ בעידונים ומרקחים כי ריחו ריח מעדנים מגן עדן'.³⁸ במקום אחר משווה המחבר בין המלך המשיח והמלך דוד, ששניהם קיבלו ברכה מנתן הנביא.³⁹ עם זאת יודע המחבר, ש'אלמלא משיח בן יוסף שלוחם מלחמות ה' לא יוכל להתכונן ולהתבוסס משיח בן דוד'.⁴⁰ הוא משוכנע שהמשיח כבר התגלה, אך אין הוא יודע איזה משני המשיחים הוא שבתי צבי. בעיה זו מניעה אותו להתייחס לשבתי צבי פעם כאל משיח בן דוד.⁴¹ ופעמים ליחס לו מתפקידיו של משיח בן יוסף.⁴² הפתרון שהמחבר מציע לבעיה הוא, ששני המשיחים 'מתגלים כאחד' ובפרק-זמן⁴³ אחד. ברור שהמחבר מצפה להופעתו של משיח שני בזמן הקרוב ביותר, ואז תתבהר זהותם של שני המשיחים. מחבר 'גיא חזיון' משלב בחזונו על הגאולה וקיבוץ הגלויות את תפקידיהם של משיח בן יוסף ושל משיח בן דוד, בנוסח זה:

ובכוא העת אשר יעשה ה' נפלאות מתחיל משיח בן יוסף לעשות מלחמות בגזירתו ומרעיש ארצות ומפיל ארמונות וכשייראו כוכבים גדולים באין ממזרח למערב הוא הסימן למשיח בן דוד שנשאתו רה"ק⁴⁴ אל ציון עיר הקדש ומנוחתו תוך מערת המכפלה ויעמוד נביא אחר ביד רמה לגרש את הערלים במאמר המלך מלך רומ"א חוץ מבני האמה אינו מגרשם עד שיבוא עתם וכאשר יתגרשו כולם יתקדו שמים בעבים וארץ באדים חזקים ויקיפו את הר

יותר, בתקופת גלות מוזה, הוא עדיין שימש בתפקידו. ראה: "רצהבי, גלות מוזה", ספונות, ה, ירושלים תשכ"ה, עמ' שמה.

36 ראה קאפח (לעיל, הערה 1), עמ' רס-רסא; סעדיה הלוי (לעיל, הערה 4), שם; מהר"ץ (לעיל, הערה 5), עמ' 11; אלנדאף (לעיל, הערה 7), עמ' 333.

37 גיא חזיון (לעיל, הערה 2), עמ' קנד.

38 שם, שם.

39 שם, עמ' קלא.

40 שם, עמ' קיו.

41 שם, עמ' קכד, קלא.

42 שם, עמ' קטו.

43 שם, עמ' קי, קיו.

44 רוח הקודש.

ציון אשר אהב ומלך המשיח עם אליהו ומיכאל יתכסה הר ציון ג' חדשים בעננים ואחר ג' חדשים יתפור מעט מעט וייראו הבתים עקורים וכותל מערבי גבהו מגביה מאד ג' אמות ביסוד ואש מלהטת סביבות ציון וחברון לבלתי יבוא גוי וערל וגם ישראל עד שיבא הגואל המרעיד ממלכות וכובש ארצות ועמו כל הגלויות נקבצות...⁴⁵

האפוקליפסה חווה את בוא המשיח לתימן בשנת תכ"ז⁴⁶ ואת קיבוץ גלויות ישראל בשנת תכ"ט. בשנה זו כבר 'לא ימצא איש מישראל על האדמה הטמאה'.⁴⁷ וכתהליך זה יש לתימן חשיבות מיוחדת, שהרי 'תימן מסיימן'.⁴⁸ האפוקליפסה 'גיא חזיון' אמנם כוללת ידיעות נכונות, הקשורות בדמותו של שבתי צבי, ואולי גם יש בה פרטים מן האידיאולוגיה השבתאית, שהגיעו לתימן. אולם יותר מכך היא מלמדת, כי שבתי צבי גילם בעיני יהודי תימן תקוות משיחיות, שרווחו בקרבם והתעצמו עם בוא איגרות הבשורה. הידיעות המהימנות והאגדות השונות שנשאו האיגרות התערבבו עם המסורות של יהודי תימן ויצרו מציאות חדשה, שתאמה את ציפיותיהם. יהודי תימן נחשפו אפוא לאמונה, אשר יותר משהיתה במשיחיותו של שבתי צבי כדמות קונקרטיה היתה אמונה, שאכן קם משיח לישראל.

הקבלה הלוריאנית והאידיאולוגיה המשיחית בתימן

נשוב עתה ונעיין בשאלה מה היה מקומה של הקבלה הלוריאנית בחידוד הציפיות המשיחיות של יהדות תימן ובהכשרת הרקע להתפשטות התנועה השבתאית בקרבה. מתיאור מסעותיו של המשורר התימני זכריה אלצ'אהרי אפשר היה להניח, שרעיונות הקבלה הצפתית, שהחלו לפרוח באמצע המאה ה-16, הגיעו עד לתימן. אלצ'אהרי, שביקר בארץ-ישראל ב-1566,⁴⁹ מרבה לחאר את צפת ומספר שהלך לשמוע⁵⁰ תורה בישיבת ר' יוסף קארו ו'נשא ונתן על דרך הפשט והקבלה', ואף מזכיר את ר' משה קורדובירו.⁵¹ ידוע שבשנת 1571 עלה אחד מחכמי צנעא, ישוע העדני, לארץ-ישראל ובשנת 1578 הגיע מצפת לתימן השד"ר יצחק אשכנזי, שהביא

45 שם, עמ' קנה. על הגבתו של הכתל המערבי ראה גם שם, עמ' קלז. תיאור זה משלב כנראה ידיעות ממכתבים, שנשלחו מארץ-ישראל לקהילות השונות לאחר התגלות שבתי צבי ולפיהן 'יסודות הבתים בירושלים מתרוממים ואילו יסודות הכנסיות שקעו כמה אמות'. ראה: ג' שלום, שבתי צבי (לעיל, הערה 2), עמ' 216.

46 גיא חזיון (לעיל, הערה 2), עמ' קיד.

47 שם, עמ' קלז.

48 שם, עמ' קטז.

49 זכריה אלצ'אהרי, ספר המוסר, מהדורת י' רצהבי, ירושלים תשכ"ה, עמ' 30.

50 שם, עמ' 116.

51 שם, עמ' 287.

עמו ספרים למכירה.⁵² ייתכן ששלוחים אחרים או נוסעים הביאו עמם לתימן ידיעות או כתבים על-פי שיטת האר"י, אולם יהדות תימן בימי אלצ'אהרי וכן במאה ה-17 עדיין לא קלטה את הקבלה הלוריאנית והוסיפה לעסוק בקבלת הראשונים. אלצ'אהרי מונה בין הספרים שנלמדו בתימן בנוסף לספר הזוהר, את ספרי המקובלים הספרדיים: ר' יהודה חייט, יוסף ג'יקאטיליה בעל 'שערי אורה' ור' אברהם סבע בעל 'צרוור המור'.⁵³ על ספרים אלה ודומיהם מתבססים שני חיבורים קבליים של מחברים תימניים מן המחצית הראשונה של המאה ה-17: 'ספר סגולות' של ר' שלום בן יוסף הקרחי ו'לחם שלמה' לר' שלמה הכהן. אמנם בשנת ת"ד (1644) מחבר ר' יצחק ב"ר אברהם ונה חיבור, המושתת על קבלת האר"י, אולם תפוצת הרעיונות הלוריאניים עדיין לא היתה גדולה.⁵⁴ העדות החשובה ביותר לטיב הקבלה בתימן במאה ה-17 מצויה במדרש 'חמדת ימים',⁵⁵ שהוא פירוש על דרך קבלת הראשונים, שחובר בידי ר' שלום שבזי בשנת 1646.⁵⁶ ג' שלום מציין, שהמדרש מסתמך בעיקר על הזוהר, על רבנו בחיי בן אשר ועל ריקאנאטי.⁵⁷ גם שאר הספרים והמחברים המוזכרים ב'חמדת ימים', אין בהם מקבלת האר"י ולא כלום. נציין, שגם האפוקאליפסה הקבלית 'גיא חזיון', המתייחסת למאורעות השבתאיים עצמם, אינה מתבססת על קבלת האר"י. נראה, אם כן, שאת ההסבר להצלחת התנועה השבתאית בתימן יש לבקש במקום אחר. ההסבר נעוץ לדעתי באופיה של האידיאולוגיה המשיחית שרווחה בתימן: אידיאולוגיה של פוטנציאל משיחי, שלפיה כל דור ודור יכול להצמיח מתוכו משיח.⁵⁸ אידיאולוגיה זו באה לידי ביטוי במהלך התנועה השבתאית בתימן, בכמה אופנים: (א) ציפיות משיחיות קודם הופעת שבתי צבי. (ב) עמדתה האוהדת של מנהיגות הקהילה למשיחיותו של שבתי צבי. (ג) הימנעות מרדיפת השבתאיים. (א) יהדות תימן ניכרה, בכל הדורות, בריבוי חישוכי-הקץ שנעשו בקרבה. בספרו של

52 ראה שם, עמ' 27; המבוא של רצהבי, וכן שם, עמ' 139-140; 285-289; והשווה: א' יערי, 'שלוחים מארץ ישראל לתימן', סיני, ד (תרצ"ט), עמ' שצב-תג.

53 רצהבי (לעיל, הערה 49), עמ' 38, 266-268.

54 משה חלמיש סבור שבראשית המאה ה-17 גם רעיונות הקבלה הטרומ לוריאנית לא זכו לתפוצה רחבה בתימן. ראה מאמרו: 'ר' שלום הקרחי ור' שלמה הכהן: פרק בהתפתחותה של הקבלה בתימן', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך ב, חוברת א (תשמ"ג), עמ' 110-118; ועיין שם, הערה 18.

55 ראה: שלם אלשבזי, ספר חמדת ימים, יצא לאור על-ידי יוסף חסיד, ירושלים תשל"ז.

56 ראה: י' טובי, 'לזהוי מחבר מדרש חמדת ימים', חגים, ג-ד (תשל"ב), עמ' 63-72.

57 ג' שלום, 'פרקים מתולדות ספרות הקבלה', קרית ספר 5, תרפ"ח-תרפ"ט (1928), עמ' 266-272. וראה את פירושו של ר' מנחם ריקאנאטי על התורה ('ספר לכובשי אור יקרות') ואת 'ספר טעמי המצוות' שלו; וכן: פירושו של ר' בחיי בן אשר על התורה.

58 על אופייה של האידיאולוגיה המשיחית ארחיב את הדיבור במקום אחר. טבעה של אידיאולוגיה זו הוא שגרם כנראה לריבוי המשיחים בתימן — החל מהמשיח בתקופת הרמב"ם וכלה בשלושת הטוענים להיותם משיחים כמחצית השנייה של המאה ה-19, בהם: שכר כחיל הראשון, שכר כחיל השני ויוסף עבדאללה.

אלצ'אהרי בלבד נזכרים שישה מועדים משוערים לבוא המשיח.⁵⁹ במדרש 'חמדת ימים', שנתחבר סמוך למאורעות התנועה השבתאית, באות לידי ביטוי ציפיות משיחיות חזקות:

אמרו רז"ל עתיד כוכב לעלות מן המזרח ויש לו זנב והוא כוכבו של משיח, ולמה יש לו זנב, לפי שמורה על שבט המלכות, דכתיב לא יסור שבט מיהודה, ושוהה ט"ו ימים, ואם האריך יותר הרי לטובתן של ישראל, ר"ל בלשון נקי, ומכאן ואילך צפה לרגליו של משיח, וכן היה בשנת השע"ט ליצירה אתתק"ל לשטרות [1619], אמרו לנו אבותינו ז"ל, שעלו שני כוכבים מן המזרח, בעלי זנבות כמקלות אחד שהה ט"ו יום ואחד שהה מ' יום, והיו אומרים שהן כוכבי המשיח. יש פירוש: אחד שלא האריך, הוא כוכבו של משיח בן יוסף, ואחד שהאריך של משיח בן דוד שמולך כל האלף הז'...

... והיום הגענו אתתקנ"ז לשטרות הת"ו ליצירה [1646] ועדיין אנחנו מחכים לביאת המשיח שמאו יתגלה עד פ' שנה כמשה רבע"ה, דכתיב ומשה בן שמונים שנה, בעמדו לפני פרעה מלך מצרים, שאמרו חכמינו שנוולד המשיח ביום עלות הכוכבים.⁶⁰

על ציפייה זו להופעת המשיח בעקבות האותות משמים בשנת השע"ט נכתב גם-כן ב'סגולת ישראל' מאת ר' ישראל כהן, רבו של ר' שלום שבזי. התיאור, עם כמה שינויים, דומה לזה שב'חמדת ימים', וגם הציפייה לגאולה דומה: 'ועדיין אנו מצפים לרגלי המשיח אולי נולד בשנה'היא ועדיין לא בא עתו להגלות שכן משה רבינו נולד במצרים והרגישו בו האיציטגנינים ולא נגלה עד סוף שמונים שנה'.⁶¹

59 חלקם מועדייקן שהיו נפוצים בתימן, ואחרים פרי חישוביו של אלצ'אהרי. ראה: רצהבי (לעיל, הערה 49), עמ' 36-37.

60 שלם אלשבזי (לעיל, הערה 55), כרך ב, פרשת בלק, עמ' רח. קהתי (לעיל, הערה 1) עמ' פא-פכ, כבר הפנה לשורות אלו. יהודי תימן — בדרכו של ר' עקיבא, שדרש על ברי-כוכבא 'דרך כוכב מיערב', ברות המסורת המדרשית של 'לקח טוב', ובמיוחד בדרכו של 'מדרש הגדול', שחובר בתימן במאה ה'14 — הרבו להסתמך על אותות משמים כמבשרי הקץ. ראה: ר' טוביה ב"ר אליעזר, מדרש לקח טוב, נדפס בידי אהרן משה פאדווה מקארלין, 1880, פרשת בלק, עמ' 258; ר' דוד ב"ר עמרם העדני, המדרש הגדול, ספר כמדבר, יצא לאור בידי צבי מאיר רבינוביץ, ירושלים, 1967, עמ' תלב. כמו כן כבר ראינו ב'גיא חזיון' (לעיל, הערה 2), עמ' קכה, את ציון הופעת משיח בן דוד 'וכשייראו כוכבים גדולים באין ממזרח למערב הוא הסימן למשיח בן דוד שנשאתי רה"ק אל ציון עיר הקדש'. אותות משמים כמבשרי הקץ מצויים גם-כן באפוקאליפסות מאוחרות יותר. ראה: ש' גרידי, 'אפוקאליפסה תימנית יהודית-ערבית', בתוך מתימן לציון, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 177: 'השנה התשיעית אם יזרח כוכב מן המזרח והאריך שבעים יום הוא יהיה נס גדול לישראל ורבים יסעו מבני ישראל אל ירושלים' וגו'; וראה המשמעות שיוחסה לכוכב שזרח בשנת בל"ה לשטרות (התפ"ד, 1724) וזנבו נטה לצפון ואחר-כך למזרח: יוסף קאפח, 'ספר "דופי הזמן" לרבי סעיר צעדי', ספונות, א, ירושלים תשי"ז, עמ' קצד; וכן ראה: י' רצהבי, 'אפוקאליפסות וחשובי קץ ביהדות תימן', בתוך מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, א, ירושלים תש"ל, עמ' שט-שיא.

61 ישראל כהן, סגולת ישראל, צילום של כתב-יד, בית ההוצאה של אגודת הסטודנטים באוניברסיטה, תל-אביב תשל"ב, ב, עמ' קעב.

(ב) בניגוד למה שידוע מתפוצות יהודיות, היתה עמדתה של מנהיגות הקהילה בתימן כלפי ההתעוררות השבתאית אוהדת בדרך-כלל. יעקב ששפורטש, המתנגד הקנאי לשבתאות בעת שיאה, תוקף בספרו 'ציצת נובל צבי' את עמדת הרבנים, שאמנם רק מעטים מהם תמכו בתנועה זו, אך רובם נקטו עמדה של נחכה ונראה, או ראו בחיוב את תנועת החזרה בתשובה, שליוותה את תמיכת ההמון בשבתי צבי.⁶² ואילו בתימן היה לראשי הקהילה תפקיד אינסטרומנטאלי בכל מהלך התנועה. כזכור, הגיעו איגרות הבשורה, או חלקן, לידי ר' סלימאן נקאש, הנשיא של קהילת צנעא, והוא זה שכנאה הפיץ את תוכנן.⁶³ מכל מקום, הידיעות הללו עוררו תנועה עממית, ואפשר שזו הפעילה לחץ על הרבנים ודרשה מהם לנקוט עמדה ולפעול. שכן, כך כותב ר' סעדיה הלוי:

ובאו לפני הדיינים שבמדינת אוזל, הנקראת בערבי צנעא — והיא נמצאת בארץ התימן — באו לפנייהם מבשרים ומבשרות מזאת המדינה [היא צנעא] ומחוצה לה ואפילו מארץ התימן, ואגרות באו מאנשי צפה⁶⁴ מקרוב לירושן[לים], שעמד להן לישראל המלך המשיח... באו ורכו מבשרים ומבשרות.⁶⁵

וכך נראה, שהיו אלה הרבנים שהתקינו את דרכי התשובה שהזכרנום לעיל.⁶⁶ אף ראינו את תפקידו המרכזי של הנגיד ר' סלימאן גמל במהלך התנועה, אשר פעל באופן אקטיבי למימוש הציפיות המשיחיות. אמנם מישורת הנגיד היתה חילונית באופיה, אך דברי ר' סעדיה הלוי מלמדים, כי ר' סלימאן גמל היה גם-כן מרבניה הבולטים של צנעא, ובלשונו: 'היה רב וגדול בתורה ובמקרא ובהלכות ובהגדות ובקבלות ויותר בקבלה'.⁶⁷

יחסם של חכמי תימן למשיחיותו של שבתי צבי בא לידי ביטוי אף בדברי גדול משוררי תימן, ר' שלום שבזי, שאחדים משיריו מלמדים על אמונתו במשיח שהתגלה

62 ראה: ר' תשבי (לעיל, הערה 17), עמ' 23-25, 29, 58-60, 72-73; כמו כן השווה: Amos Funkenstein, 'Maimonides: Political Theory and Realistic Messianism', *Miscellanea Mediaevalia*, 11, 1977, p. 85, note 11

63 מהר"ץ (לעיל, הערה 5), עמ' 11.

64 צפה — נראה שהכוונה לצפת.

65 הלוי (לעיל, הערה 4), עמ' 51. ההדגשות אינן במקור.

66 ר' סעדיה הלוי (ואחריו חבשוש) משתמש בלשון סתמית: 'ואסרו', 'וגזרו' וכיוצא בזה, ולא ברור מדבריו מי התקין את תקנות התשובה, אך ודאי שהיו אלה חכמי תימן. ר"ס הלוי אמנם מסתייג: 'ולא יכלו השופטים והשוטרים [ואין הוא מפרט מי הם — כ.ע.ק.] לאיים עליהם אלא נשמעו דבריהם' (הלוי, שם). בדברים אלה ניכר אמנם שהיתה התנגדות מסוימת להתעוררות המשיחית, אך יותר מכך באה בהם לידי ביטוי הסתכלותו המפוכחת של הכותב לאחר כשלון התנועה השבתאית ותוצאותיה הרות האסון לקהילה.

67 עמ' 52. מדברי ר"ס הלוי אנו למדים עוד, שסלימאן גמל בתפקידו כנגיד היה גובה מסים מן הקהילה היהודית בעבור השלטונות. לאחר מאסרו כותב הלוי: 'ואח"כ הוציאו אותו לפני מלך שני שהיה נתן המס לידו, שם, שם.

לישראל.⁶⁸ באחד משיריו נאמר על ההכנות לגאולה בשנת תכ"ו לאחר שמיעת נבואתו של נתן: 'זה שנת התכו למנין. אקבצה מקנה וקנין. עמדה ציון בבנין. אז שדה גולה מכרתי. על בני עולה כדעתם. יום דבר נתן שמעתי'.⁶⁹

(ג) כשלונה של התנועה השבתאית היה מלווה בדרך-כלל בתפוצות היהודיות השונות בתנועה אנטי-שבתאית. בראש תנועה זו עמד הממסד הרבני, ששם לו למטרה להילחם ב'מאמינים' ולהכרית כל שריד של שבתאות. לעומת זאת בתימן – שבה, כאמור לעיל, לא היתה האמונה בדמותו הקונקרטי של שבתי צבי כמשיח עיקר – אין אנו מוצאים שבתאים נסתרים וגם לא רדיפת מאמינים. נראה שאפשר להבין את יחסה של יהדות תימן כלפי התנועה המשיחית שנכשלה על רקע דברי הרמב"ם (שהיה סמכות עליונה בקרב יהדות תימן לדורותיה וגם השפיע על האידיאולוגיה המשיחית שלה). בדונו בשאלת אמיתותו של המשיח, אומר הרמב"ם (משנה תורה, ספר שופטים, הלכות מלכים, פרק 11), כי המבחן היחיד המאפשר לדעת אם הטוען למשיחות הוא משיח אמת, הוא הצלחתו בשליחותו: 'אם עשה והצליח ובנה מקדש במקומו וקבץ נדחי ישראל – הרי זה משיח בודאי'. ובהמשך הוא מוסיף: 'אם לא הצליח עד כה, או נהרג, בידוע שאינו זה שהבטיחה עליו תורה, והרי הוא ככל מלכי ישראל השלמים והכשרים שמתו. ולא העמידו הקב"ה אלא לנסות בו רבים'...⁷⁰ מכאן שאין לרדוף את מאמיני המשיח שנכשל, שהרי הוא נשלח על-ידי ההשגחה העליונה ומילא שליחות, שאמנם היא מוגבלת יותר: להעמיד בניסיון את עם ישראל.

ואכן, בעקבות הרמב"ם הולך ר' יחיאל בן יוסף צאלח (מהרי"ץ), מנהיגה הרוחני המובהק של יהדות תימן במחצית השנייה של המאה ה-18. הכרוניקה שלו מתארת את מאורעות התנועה השבתאית בתימן לא ככישלון אלא כניסיון, כדבריו: 'וכל זה נסיון גדול בחננו הקב"ה אם מאמינים כישועתו או לא אבל עוונותינו הבדילו בינינו לבין אלהינו ונתאחר הקץ'.⁷¹

התנועה השבתאית בתימן זכתה לכן לתמיכת מנהיגות הקהילה ועמה כנראה לתמיכת מרבית המון-העם, שכן נפלה בשורת משיחותו של שבתי צבי על קרקע, שהיתה מצפה ומוכנה לקבל את הופעת המשיח. עם זאת נראה, כי יהדות תימן יצאה מן המאורע הזה של הופעת התנועה השבתאית ללא משבר פנימי גדול, שהיה מנת-חלקן של תפוצות יהודיות, משום שהיתה מוכנה גם-כן לאפשרות של כישלון.

68 על אמונתו של ר' שלום שבזי במשיחותו של שבתי צבי, ראה: א"צ אידלזון, 'המשורר התימני ר' שלום בן יוסף שבזי ושירתו העברית', מזרח ומערב, א, ירושלים (אב-אלול תרע"ט), עמ' 13; הנ"ל, שירי תימן, סינסינאטי, אהויו, תרצ"א, עמ' 91, וכן: ג' שלום, שבתי צבי (לעיל, הערה 2), עמ' 548; ראה גם בספרו האנגלי של ג' שלום Sabbatai Sevi (לעיל, הערה 2), עמ' 653.

69 מתוך דיואן שירים של שבזי, בכ"י 3274, ספריית מכון בן-צבי, דף ד ע"א.

70 מתוך המהדורה המפורשת בידי הרב שמואל תנחום רובינשטיין, ירושלים תשכ"ב, עמ' תטו (ההדגשות אינן במקור). על הדוקטרינה המשיחית של הרמב"ם, ראה: ע' פונקנשטיין (לעיל, הערה 62), עמ' 81-104.

71 ד' ששון (לעיל, הערה 5), עמ' 11.